

Sašo Jerše

Slovenski kraji spomina.

Pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav*

JERŠE Sašo, dr., izredni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2. saso.jerse@guest.arnes.si

Slovenski kraji spomina. Pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (155), št. 1-2, str. 246–267, cit. 59

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Eden izmed osrednjih javnih diskurzov sodobnih evropskih političnih skupnosti je tudi diskurz spominjanja, katerega osrednje sporočilo je, da brez spomina na preživeto trpljenje obstaja nevarnost, da se le-to ponovi. Zgodovini, znanosti o preteklosti, se pri tem pripisujeta pomembni, celo aktualistični vloga in naloga: zgodovina, znanost o preteklosti, v spominskem diskurzu postane pripoved o prihodnosti za sedanjost, kar pa je izrazit fenomen modernih in postmodernih družb.

Vsakokratni spominski diskurz sestavljajo kulturnozgodovinski ter oblastni gradniki, ki jih je francoski zgodovinar Pierre Nora poimenoval „kraji spomina“. Brez da bi se razprava mogla izčrpno posvetiti vsem posameznim vidikom slovenskega nacionalnega pomnenja, ki jih je potrebno upoštevati pri ugotavljanju slovenskih „krajev spomina“, v razpravo ponuja osnutek njihovega izbora, ki jih deli v sedem sklopov, v katerih je, rečeno z Norajem, spominsko materializirana slovenska nacija: (I.) simboli, (II.) dogodki, (III.) kraji, (IV.) ljudje, (V.) stvaritve, (VI.) dosežki ter (VII.) dediščine, tradicije in identitete.

Ključne besede: zgodovina, spomin, kraji spomina, historična epistemologija, 20. stoletje, 21. stoletje

JERŠE Sašo, PhD, Associate Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2. saso.jerse@guest.arnes.si

Slovene Realms of Memory (*Les lieux de mémoire*). Concepts, Theses, and Perspectives of Historical Research

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (155), No. 1-2, pp. 246–267, 59 notes

Language (Sn. (En., Sn., En.))

One of the central public discourses in the contemporary European political societies is the memory discourse, whose central message is that without memories of endured suffering it might always return. History, the study of the past, is thereby ascribed an important, even actualistic role: History, the study of the past, becomes in the contemporary memory discourse the narrative about the future for the present, which is a distinct modern and postmodern phenomenon.

Now, each memory discourse consists of cultural and historical cornerstones as well as those associated with the society's constitution. The French historian Pierre Nora referred to these cultural cornerstones as the realms of memory (*les lieux de mémoire*). Without an ambition to provide an in-depth scrutiny of all special features of the contemporary Slovene national memory discourse and the Slovene realms of memory themselves, the treatise offers an outline thereof, dividing them into seven sets: (I) symbols, (II) events, (III) sites, (IV) people, (V) creations, (VI) achievements, along with (VII) heritage, traditions, and identities.

Key words: history, memory, realms of memory, *les lieux de mémoire*, historical epistemology, 20th century, 21st century

* Razprava je nastala na podlagi predavanja, ki sem ga imel njen avtor na znanstvenem simpoziju *Slovenski kraji spomina – Pojmi, teze in perspektive zgodovinskega raziskovanja*, ki sta ga Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Muzej novejšje zgodovine Slovenije organizirala 9. maja 2016 v Viteški dvorani muzeja. Za pomoč pri organizaciji simpozija se prijazno zahvaljujem direktorici muzeja Kaji Širok, za podporo in naklonjenost pri raziskovanju problematike razprave pa Božu Repetu, vodji raziskovalnega programa *Slovenska zgodovina* na Oddelku za zgodovino. Problematika slovenskih krajev spomina je ena izmed tem tega programa, ki so jim posvečene obsežnejše zgodovinske raziskave. Razprava ne želi in ne more biti izčrpna obravnava teme, želi pa biti plaidoyer k njenim obravnavam.

I.

V intervjujih, ki jih je ob svojem stotem jubileju pred nekaj leti dal tržaški pisatelj Boris Pahor, imata osrednje mesto dve besedi, okrog katerih se združujejo siceršnja pisateljeva razmišljanja.¹ Gre za besedi *pričevanje* in *spomin*. Zaveza k pričevanju o zgodovinskih izkušnjah 20. stoletja, ki so bile, tako meni Pahor, predvsem izkušnje hudega in trpljenja, ter ohranjanje spomina nanje in ohranjanje spomina na zgodovinski kontekst in razvoj, ki sta do takšnih izkušenj pripeljala, je za cenjenega in čislane pisatelja civilizacijska nuja in edino mogoča etična drža; je civilizacijska in etična zaveza do naroda in nacije pa tudi do človeka in človeštva sicer. S takšno držo se Boris Pahor paradigmatično umešča v diskurz spominjanja, ki zavzema v sodobnem javnem prostoru eno izmed osrednjih mest.² Njegovo osrednje sporočilo, ki je obenem njegovo osrednje vodilo, je mogoče strniti z besedami: Brez spomina na preživeto trpljenje in prestano hudo obstaja nevarnost, da se hudo vrne in trpljenje ponovi. Zgodovina, znanost o preteklosti, ima v takšnem diskurzu kar najbolj pomembno, odgovorno, aktualno, celo aktualistično vlogo in nalogo; takšni vloga in naloga se ji tudi pripisujeta. Zgodovina, znanost o preteklosti, postane s tem pripoved o prihodnosti za sedanjost. Pripisovanje takšne vloge in naloge pa od zgodovinskih znanosti seveda terjaja svojo razlago in stališče in to prav posebej zato, ker opisani sodobni spominski diskurz ni niti nekakšna naravna danost niti ni svojevrstna antropološka konstanta posameznikov in njihovih družb, pač pa je historični fenomen relativno mladega datuma. Naj to trditev ponazorimo z nekaj primeri.

Po porazu v peloponeški vojni v letu 404 pr. n. št. je oblast v Atenah s pomočjo Špartancev prevzela skupina tridesetih »tiranov« in brutalno obračunala s prejšnjo »demokratično« oligarhijo. Žrtev prevzema oblasti je bilo 1500, kar je pomenilo pet odstotkov atenskih državljanov, in sledila je sprememba ustavnega reda, ki so jo prav tako spremljale številne brutalnosti. A potem ko so po dobrem letu »demokrati« zbrali dovolj vojaške moči, da so zrušili režim »tiranov«, je bila, kot poroča Aristotel, sklenjena spravna mirovna pogodba, ki je med drugim določala

¹ Gl. npr. Pahor, *Ostal sem zvest svoji nekdanji oblubi*; isti, *Mesto v zalivu*. Gl. tudi Rojc, *Tako sem živel*; Pahor, *In mimo je šel spomin*; Verginella, *Pahorjev spopad s pozabo*.

² Prim. Nora, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*; Koselleck, *Erfahrungswandel und Methodenwechsel*; isti, *Zeitschichten*, 27–77; Hölscher, *Die Einheit der Geschichte und die Konstruktivität historischer Wirklichkeit*; isti, *Die Einheit der historischen Wirklichkeit und die Vielfalt der geschichtlichen Erfahrung*; Kuljić, *Kultura spominjanja*. Gl. tudi Simoniti, *Kandidov vrt*; isti, *Urejevalci sveta in zgodovine*; Verginella, *Zgodovinopisna in politična raba pričevalca*.

prepoved spominjanja na dogodke, ki so atensko državo tako močno pretresli.³ Slabih štiristo let kasneje, dva dni po umoru Cezarja, 17. marca 44 pr. n. št., je imel Cicero v senatu govor, v katerem je Rimljane pozival, naj večna pozaba zabriše spomin na še sveže krvave spore v rimski državi: »Omnem memoriis discoriarum oblivione sempiterna delendam.«⁴ In v Senekovih *Controversiae* so lahko Rimljani brali misel, da se je pred državljansko vojno najlaže zaščititi prav s pozabo: »Optima civilis belli defensio oblivio est.«⁵ In skoraj dve tisočletji kasneje je eden izmed zmagovalcev v 2. svetovni vojni Winston Churchill v svojem znamenitem govoru v Zürichu 19. septembra 1946 upal na »zveličavno pozabo« – »the blessed act of oblivion« –, ki naj pade na sprte in sovražne narode, mednje vnese spravo in šele zares prinese pravo zmago, tj. zmago miru v Evropi. A predtem morajo, je tudi menil Churchill, biti kaznovani tisti, ki so povzročili vse hudo in trpljenje.⁶ Enako, ali vsaj zelo podobno, so slabi dve tisočletji prej razmišljali tudi atenski »demokrati«, potem ko so osvojili nazaj oblast, ki so jim jo bili predtem vzeli »tirani«.

Te sicer le poljubno izbrane primere iz različnih preteklih časov je mogoče jasno videti v izrazitem kontrastu s sodobnim spominskim diskurzom. Trditi je torej mogoče, da je sodobnih spominski diskurz izrazit fenomen 20. stoletja, ki se podaljšuje v 21. stoletje; je izrazit fenomen modernih in postmodernih družb torej. O razlogih za to naj se na tem mestu ne ustavljajmo posebej, vprašajmo pa se po naravi tega diskurza. Hudo in trpljenje seveda ni edino, kar sodobni spominski diskurz zapolnjuje in zaposluje in vendar sta prav hudo in trpljenje njegovi poudarjeni sestavini, kar velja tako za spominjanje posameznikov kakor za spomin skupnosti. »Samo to, kar ne preneha boleti, ostane v spominu,« je zapisal Friedrich Nietzsche.⁷ Pisal pa je tudi: »»To sem storil«, pravi moj spomin. Tega nisem mogel storiti – mi pravi ponos in ostaja neizprosen. Nazadnje – odneha spomin.«⁸ Obe sentenci opozarjata, prvič, na prvi mehanizem spominjanja, tj. ponos, ki ga je z Nietzschejem razumeti kot željo, še več, kot gon po preživetju z ohranjanjem lastnega, enkratnega bistva, in drugič na najbolj ozko spominsko sito, na katerem se nabirajo izkušnje iz preteklosti, namreč hudo in trpljenje ali vsaj občutek obojega. In vse to velja tako za spomin posameznika kakor tudi spomin skupnosti, za kolektivni spomin torej.⁹

³ Gl. Meier, *Das Gebot zu vergessen*, 15 sl.

⁴ Cit. Meier, *Das Gebot zu vergessen*, 10.

⁵ Cit. Meier, *Das Gebot zu vergessen*, 29; gl. tudi Gingsberg, *Staging Memory, Staging Strife*.

⁶ The International Churchill Society, *United States of Europe* (spletni vir; 1. marec 2017). Gl. tudi Meier, *Das Gebot zu vergessen* (2010) 10, 81 sl.; Steinmetz (ur.), *Political Languages in the Age of the Extremes*.

⁷ »»Nekaj ostane v spominu tako, da se vanj vžge: samo to, kar ne preneha boleti, ostane v spominu« – to je temeljni stavek najstarejše (žal, tudi najdaljše) psihologije na zemlji. [...] Ko je človeku bilo nujno, da si naredi kak spomin, nikoli ni šlo brez krvi, trpinčenja, žrtev (kamor spada žrtvovanje prvorojenca), najgnusnejše pohabitev (na primer kastracije), najokrutnejše oblike ritualov vseh religiozних kultov (in vse religije so v zadnji instanci sistemi okrutnosti) – vse to ima svoj izvor v tistem instinktu, ki je v bolečini uganil najmočnejši pripomoček mnemonike.« Nietzsche, *H genealogiji morale*, 247–248.

⁸ Nietzsche, *Onkraj dobrega in zlega*, 68.

⁹ Gl. spodaj op. 12.

Filozofove misli ni na slikarsko platno menda nihče prenesel bolje kot belgijski nadrealist René Magritte.¹⁰ Magritte se je k temi spomina vračal vedno znova in pri tem vedno znova poudarjal ranljivost človekove osebe in še prav posebej rahločutnost in ranljivost človekovih zaznav pa tudi človekovo ujetost v svoje lastne zaznave, v svojo lastno konstruirano resničnost, v svojo nadrealnost. »Ko spomin zavzame mesto v prostoru,« je ob neki priložnosti dejal Magritte, »se to zgodi najprej v človekovi glavi«. In dejal je tudi, da je človek, ki se spominja, dvakratna žrtev, namreč žrtev dogodkov, ki so ga prizadeli, in žrtev spomina na dogodke, spomina, ki je zrasel v njegovi glavi.¹¹

II.

Študije Maurica Halbwachsa,¹² Pierra Nora,¹³ Reinharda Kosellecka,¹⁴ Jana in Aleide Assmann,¹⁵ Paul Ricoeurja¹⁶ in številnih drugih raziskovalcev spomina, njegovega ustroja in narave,¹⁷ filozofovo in umetnikovo spoznanje, ki smo ga skicirali zgoraj, prepričljivo potrjujejo. Potrjujejo pa te študije tudi misel o tesni dialektični povezanosti osebne spomina posameznika in spomina njegove skupnosti, ki jo je v svojem pionirskem in danes klasičnem delu *Les cadres sociaux de la mémoire* iz leta 1925 zapisal omenjeni francoski sociolog Halbwachs, misel namreč, da je posamezniku sicer vselej mogoče oblikovati, ohranjati in negovati svoj lastni osebni spomin, a da posameznik pri tem nikoli ni osamljen; njegovo spominjanje je vselej izpostavljeno razlagam preteklosti, ki sicer obstajajo v njegovi skupnosti, in vselej ga (so)oblikujejo zaznavni vzorci njegove skupnosti; sooblikuje, če že ne določa ga kultura njegove skupnosti pa tudi njen živeti habitus.¹⁸

Spomin je torej mogoče pojmovati kot izrazito kulturnozgodovinski fenomen in kot takšnega tudi, kot že rečeno, ves spominski diskurz v vsakokratni politični skupnosti. Ob vrsti vprašanj, na katera sodobni proučevalci spomina ne dajejo enoznačnih niti menda ne morejo dati dokončnih odgovorov, pa so si vendarle enotni

¹⁰ Gl. Draguet idr., *René Magritte*; Biber, *Mysterium der Wirklichkeit bei René Magritte*; Benesch, *René Magritte. Der Schlüssel der Träume*; Prange, *Der Verrat der Bilder. Foucault über Magritte*.

¹¹ Gl. Clémens, *Les mots et les images*.

¹² Halbwachs, *Kolektivni spomin*; isti, *Les cadres sociaux de la mémoire*, nemški prevod *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Gl. tudi Echterhoff, Saar, *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses*; Kramberger, Maurice Halbwachs: kolektivna memorija ni ne spomin ne zgodovina.

¹³ Gl. spodaj op. 40.

¹⁴ Koselleck, *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte*; isti, *Pretekla prihodnost*.

¹⁵ Assmann J., *Das kulturelle Gedächtnis*; isti, *Religion und kulturelles Gedächtnis*; Assmann, A., *Arbeit am nationalen Gedächtnis*; ista, *Erinnerungsräume*; ista, *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur*. Gl. tudi Assmann J., Hölscher (ur.), *Kultur und Gedächtnis*; Mulsow, Assmann J. (ur.), *Sintflut und Gedächtnis*; Holl, *Semantik und soziales Gedächtnis*.

¹⁶ Ricoeur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*.

¹⁷ Gl. Fleckner, Sarkis (ur.), *The Treasure Chests of Mnemosyne*.

¹⁸ Gl. npr. Wacquant, *Habitus*.

v tezi, da pri oblikovanju in negovanju spomina ne gre le za kulturni fenomen, pač pa tudi za izrazito politično ali boljše oblastno vprašanje. Besedo *politika* je pri tem razumeti v njenem najbolj izvornem pa tudi vrednostno povsem nevtralnem smislu, namreč kot tisti segment v življenju skupnosti, v katerem se sprejemajo odločitve, ki zadevajo vse člane skupnosti in so za člane skupnosti zavezujoče.¹⁹ In besedo *oblast* naj razumemo v smislu Michela Foucaulta, namreč kot zapleteno mrežo gospodstvenih in podložniških razmerij, ki ne morejo obstajati brez svojega lastnega oblastnega legitimatornega diskurza.²⁰ Njegova temeljna sestavina pa je tudi spominski diskurz, ki ga sestavljajo gradniki v spomin izklesane preteklosti, ki jih je francoski zgodovinar Pierre Nora poimenoval »kraji spomina«.²¹

Spominski diskurz tako nikakor ni le, kot bi se moglo zdeti na prvi pogled, praznično opravilo, privzdignjeni govor na prazničnih slovesnostih, pač pa je, nasprotno, vsakodnevno opravilo in tudi to izrazito funkcionalno opravilo; je nujno potrebni vzvod za oblikovanje identitete skupnosti ter identitetno, tj. idejno ali ideološko, nazorsko, nacionalno in siceršnje interpelacijo njenih članov.²² »Kraji spomina« skupnosti so torej njeni *loci communes*, idejni – rečeno z Magrittom pa celo fantazmični – temelji, na katerih in s katerimi vsakokratna politična skupnost oblikuje sebe, legitimira svoja oblastna razmerja in se daje prepoznavati drugim skupnostim. Zgodovina, znanost o preteklosti, ima pri vsem tem velikansko vlogo in spomin skupnosti na preteklosti in njeno sklicanje na zgodovino sta kar najtesneje povezana. In vendar gre za povezavo z Janusovo glavo.

Razkorak med epistemologijo zgodovine na eni strani in zaznavami spomina na drugi bi namreč težko mogel biti večji. Takole razlike v njuni fenomenologiji opisuje že omenjeni francoski zgodovinar Pierre Nora:

»Spomin in zgodovina, zdaleč da bi bili sopomenki, se kažeta v svojem temeljnem nasprotju. Spomin je življenje, ki so ga v njegovem imenu spočele živete družbe. Spomin ostaja vselej v stanju nenehnega razvoja, odprt je za dialektiko spominjanja in pozabljenja, ne zaveda se svojih deformacij, ki si sledijo ena za drugo, ranljiv je za manipulacije in priposedovanja, dovzeten je za dolga spanja in periodična prebujanja. Na drugi strani pa je zgodovina rekonstrukcija tistega, česar ni več; rekonstrukcija, ki je vselej problematična in nikoli ne dokončna. Spomin je nenehno aktualni fenomen in je vez, ki nas povezuje z večno sedanostjo; zgodovina je reprezentacija preteklosti. Spomin, v kolikor je afektiran in ima svojo sebi lastno magijo, prevzema le tista dejstva, ki mu ustrezajo; spomin goji pomnjenja, ki morejo biti izven vsakega fokusa ali pa jih je mogoče zaznati šele s teleskopom, ki so globalna ali pa razbita na vse konce, partikularna ali simbolna – pomnjenja, ki se odzivajo na vrsto spodbud in različne načine cenzure in jih je mogoče projicirati na različna fenomenološka platna. Zgodovina, ki je intelektualna in sekularna produkcija, kliče k analizi in kritičnosti.

¹⁹ Prim. Stollberg-Rilinger, Einleitung: Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?.

²⁰ Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, zlasti poglavji *Resnica in oblast* in *Kako preučevati oblast*; isti, *Življenje in prakse svobode*, zlasti 75–199; isti, *Die Ordnung des Diskurses*. Gl. tudi Agamben, *Was ist ein Dispositiv?*; Dolar, *Kralju odsekati glavo*, zlasti poglavje *Oblast*, 67–105.

²¹ Gl. spodaj op. 23, 40.

²² Močnik, *Tri teorije: ideologija, nacija, institucija*, zlasti 71–109; Althusser, *Izbrani spisi*, zlasti poglavje *Ideologija in ideološki aparati države*, 53–110.

Spomin vzpostavlja rituale spominjanja znotraj polja svetega; zgodovina, ki je vselej prozaična, jim jemlje gotovosti. Spomin je slep za vse, razen za skupino, ki jo povezuje, kar pomeni, kot je dejal Maurice Halbwachs, da obstaja toliko spominov, kolikor je skupin, ter da je spomin po svoji naravi mnogovrsten in vendar specifičen; je kolektiven in vendar individualen. Zgodovina, na drugi strani, pripada vsakomur in nikomur, dejstvo, na katerem zgodovina utemeljuje svojo univerzalno avtoriteto. Spomin korenini v konkretnem, v prostorih, gestah, podobah in predmetih; zgodovina se strogo navezuje na časovne kontinuitete, razvojne stopnje in odnose med stvarmi. Spomin je absoluten, medtem ko je zgodovina lahko le relativna, stvari lahko razumeva le v njihovih medsebojnih povezavah.

Srce zgodovine je kritični diskurz, ki je antiteza spontanemu spominu. Zgodovina je vselej sumničava do spomina in njeno resnično poslanstvo je zatrtje in uničenje spomina.«²³

Naj ta izraziti razkorak med zgodovino in spominom ilustriramo z enim slovenskim zgledom. Ob 400. obletnici smrti Primoža Trubarja leta 1986 je Leon Koporc, eden redkih slovenskih slikarjev 20. stoletja, ki se je v svojem ustvarjanju posvečal tudi temam iz slovenske preteklosti oziroma preteklosti vobče, naslikal oljno platno, ki mu je dal naslov *Apoteoza Primoža Trubarja* in pri tem izhajal iz védenja o slovenski reformaciji kot je bilo uveljavljeno v humanističnih znanostih njegovega časa in obenem vklesano v slovenski zgodovinski spomin.²⁴

V središče platna je postavil Trubarja, ki s svojo postavo giganta obvladuje celotno slikovno pripoved. Pred Trubarjem leži njegov knjižni opus, v njegovem pogledu, usmerjenem v gledalca, pa lahko prepoznavamo dve Trubarjevi osebni značilnosti, kot se nam kaže skozi njegov opus in njegovo življenje, namreč veliko odločnost in veliko zahtevnost. V Trubarjevem pogledu lahko vidimo tudi samozavest ter ponos pa tudi tudi svojevrstno svetniško blaženost, mirno ali bolj pomirjeno distanco do nemirnega dogajanja, ki utegne zaposlovati gledalca. Levico polaga Trubar na svojo prvo knjigo, katekizem, in njen kazalec na svoje prve slovenske besede, ki jih je dal natisniti, namreč besede »Vsem Slovencem, mir, gnado inu pravo spoznane božje skozi Jezusa Kristusa prosim.« Obtem svojo desnico razpira v svetniško držo in z njo kaže na svoja učitelja in podpornika ter svoje sodruge in sopotnike; rečeno v dikciji slike, Trubarjeva desnica kaže na apostole slovenske besede. Še več, Trubar s svojo desnico slovensko besedo celo ustvarja in s tem ustvarja slovensko domovino samo: nad dlanjo Trubarjeve desnice se namreč kaže pogled na Trubarjev rojstni kraj Raščico in tamkajšnji mlin njegovega očeta.

Z desnico torej kaže Trubar na tržaškega škofa Pietra Bonomo, v čigar šoli se je Trubar menda najprej seznanil z idejami humanizma in zgodnje reformacije. Trubarjeva desnica kaže nadalje na slovenske reformatorje, med njimi menda tudi na prevajalca biblije Jurija Dalmatina ter na enega izmed protestantskih duhovnikov, predikantov, čigar obraza Koporc pomenljivo ni izrisal, da bi s tem pokazal na bistvo poslanstva, ki so mu bili reformatorji zavezani: ne uresničevanje osebnih hotenj, pač pa oznanjevanje evangeljskega sporočila. Enako kot Trubar, imata tudi škof Bonomo

²³ Nora, *Entre Mémoire et Histoire*, xix–xx.

²⁴ O tem obširne Jerše, Vera in hotenja, zlasti 19–27; isti, »Apoteoza Primoža Trubarja«. Prim. Grdina, Do »fine moke 00« mleto Trubarjevo vprašanje; isti, *Uvod*.

ter Trubarjev podpornik štajerski baron Hans Ungnad, ki je upodobjen na sredini, svoji desnici razprti v svetniško držo in se, prav tako enako kot Trubar, obračata k gledalcu. Ungnad, ki je zapustil svojo domovino Štajersko, kjer so vladali katoliški Habsburžani, da bi lahko na Württemberskem prosto živel v svoji evangeljski veri, se na Koporčevem platnu kaže kot simbol verske stanovitnosti pa tudi politične utopičnosti: vztrajanje v evangeljski veri v upanju, da bo le-to mogoče prosto živeti, je bila v slovenskih deželah v Trubarjevem času pač le utopija. Skupaj z Bonomom, ki ga lahko na platnu razumemo kot simbol krščanske tradicije, iz katere je reformacija izšla, ter v svetniški držki upodobljenim Trubarjem, ki pooseblja slovensko besedo, Ungnad sestavlja svojevrstno reformacijsko trojico. Gre za, če govorimo v dikciji Koporčevega platna in v dikciji njegovega sočasnega, tj. modernega razumevanja slovenske reformacije, za sveto trojico slovenstva, ki jo sestavljajo krščanska tradicija (Bonomo), vztrajanje v upanju svobodne vere (Ungnad) in slovenska beseda (Trubar). Osrednje mesto gre pri tem seveda slovenski besedi, na kar kažejo gigantska Trubarjeva podoba ter z velikimi črkami izpisana beseda *Abecedarium* v spodnjem levem kotu slike, slednjič pa tudi naslov slike same, tj. *Apoteoza Primoža Trubarja*. Še več, tema, s katero imamo opraviti na Koporčevem platnu, je pravzaprav apoteoza slovenske besede ali boljše slovenske Besede.²⁵

Slovenska trojica ni brez sovražnikov ali vsaj nasprotnikov niti ne brez usodne, pogubne vizije. Iz levega kota se tako Trubarju in njegovim že približuje protireformacijska komisija; v dikciji Koporčeve pripovedi bi morali reči celo protislovenska komisija. Povsem v ozadju slike, a obenem v njenem središču, se razpira pogled na Tübingen, kraj Trubarjevega izgnanstva – Trubarjev *nigdiridom* –, na drugi, desni strani slike pa se za Trubarjevimi rameni dogaja konec sveta; v dikciji slike bi mogli reči, da se dogaja konec slovenskega sveta. Široka ramena pokončne drže Trubarjeve odločne osebe ter slovenska trojica pa se kažejo, kot lahko beremo na platnu, kot edino jamstvo, da slovenski svet vendarle ne propade in Slovenci vendarle ne postanejo brezdomci, izgubljeni propadlega sveta.

In če se ozremo čez slovenski znanstveni in publicistični opus o slovenski reformaciji, na katerega se je lahko naslonil Koporc, potem lahko jasno vidimo, da je njegova *Apoteoza Primoža Trubarja* izrazito veristična upodobitev slovenskega pogleda na slovensko reformacijo kot se je začel vzpostavljati v slovenski zgodovinski zavesti ob začetku 20. stoletja, natančneje ob slavljenju štiristote obletnice Trubarjevega rojstva v letu 1908, in kakršen se ohranja do današnjih dni.²⁶ V velikih polemikah, ki so tedaj potekale, se je vzpostavil slovenski spominski pogled na Trubarja, kakršen se v slovenskem zgodovinskem spominu potlej ni več spreminjal, pogled, ki ga je France Kidrič povzel z besedami, da predstavlja »Trubarjev program jutranjo zarjo novega dne,«²⁷ tj. program prebuditve naroda v nov čas oblikovanja slovenske nacije.²⁸ Takšna interpretacija Trubarjevega reformacijskega opusa ima

²⁵ Gl. Kovač, Slovenska teologija Primoža Trubarja.

²⁶ Gl. Mihelj, Protestantizem in slovenski nacionalizem; gl. tudi Kerševan (ur.), *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*.

²⁷ Kidrič, *Primož Trubar*, 72.

²⁸ Gl. npr. Hölsler, *Von Krain zu Slowenien*; Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*. Gl. tudi

sicer svoje korenine v epu *Primož Trubar* Antona Aškercera iz leta 1905, interpretacija, ki jo jedrnato izražajo verzi:

Ko svetnik z ozarjenim temenom
Tak stojiš visoko pred menoj [...]

Ti si tisti velikan! Med nami
prvi bojeval si sveti boj
za svetlobo in vesti svobodo –
in ves narod šel je za teboj.²⁹

Ustvarjena je bila s tem podoba Trubarjevega narodnega prvenstva, še več, Trubarjevega narodnega svetništva, ki je bila nato ohranjana v polni veri in takšno jo je, kot smo videli, na slikarskem platnu ob koncu stoletja izrisal Leon Koporc. Koporčeva *Apoteoza* tako ni le slikarjeva upodobitev Trubarja, pač pa je predvsem upodobitev sodobnega slovenskega spominskega pogleda na Trubarja in slovensko reformacijo. In ta pogled je, kot smemo trditi, scela romantičen – besedo uporabljamo v historičnem smislu –³⁰ in v svoji romantičnosti scela nadrealističen. Ali povedano drugače, ta pogled je scela spominski in v precejšnjem razkoraku s historičnim pogledom na Trubarja in njegov čas.³¹

Historičnemu pogledu se namreč Primož Trubar prvenstveno kaže kot Trubar-kristjan. Občutek poklicanosti k oznanjevanju prave krščanske vere in želja oblikovati pristno krščansko skupnost med prelubimi Slovenci, tj. oblikovati »cerkev slovenskega jezika«, so ponajprej zaznamovali Trubarjevo religioznost in religioznost njegovih sopotnikov. In bili so torišča za nastanek Trubarjevega izvirnega in izjemnega opusa. Misel Jožeta Rajhmana, enega najbolj pozornih proučevalcev slovenske reformacije, o Trubarjevi genialnosti je tako mogoče vzeti zares,³² a razumeti jo je v polnem pomenu besede genij, kot označbo izjemnega in izvirnega Trubarjevega duha, ki pa v očeh Trubarja, kristjana, ni mogel biti njegov, pač pa Kristusov. V čem je bilo tedaj Trubarjevo slovenstvo? Ni bil to le klic poganom, poklicanim k svetosti? Ali ni tega klica slišati že v prvih slovenskih besedah, ki jih je Trubar dal natisniti, besedam *Vsem Slovencem gnado, mir, milost inu pravo spoznane božje skozi Jezusa Kristusa prosim?* In ali ni v Trubarju res videti svetnika? Pa ne svetnika, za kakršnega ga je razglasil Aškerc in ga je v slovenskem spominu mogoče častiti do danes, pač pa svetnika v Trubarjevem lastnem smislu, kot scela religioznega, pobožnega človeka, človeka, ki želi verovati prav in prav tudi živeti. Ali kot pravi Trubar: »Prava krščanska vera iz grešnika naredi svetnika, iz pekla ga postavi v nebesa.«³³

polemično razpravo Kosi, Stergar, Kdaj so nastali »lubi Slovenci«?

²⁹ Aškerc, *Zbrano delo*, Knj. 3, 80, 81.

³⁰ Gl. Jerše, »Apoteoza Primoža Trubarja«, isti, *Vera in hotenja*, zlasti 22 sl., op. 40.

³¹ Gl. Jerše (ur.), *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času*.

³² Rajhman, *Trubarjev svet*, 193 sl.

³³ Trubar, *Vera Primoža Trubarja*, 31.

»Biti romantičen ni nič drugega kakor stopnjevati kvaliteto,« je zapisal Novalis. In prav tak, ves romantičen, je sodobni slovenski spominski pogled na slovensko reformacijo; Trubarja in njegovo kvaliteto in sicer kvaliteto slovenske reformacije je povzdignil na raven narodne genialnosti in nacionalnega svetništva. Oboje pa ima svoje historične meje. To so meje krščanske evangeljske resnice. In le v luči te resnice moremo razumevati Primoža Trubarja in slovenske reformatorje in njihov misijonarski reformacijski angažma v njihovem zgodovinskem kontekstu. Kot nam namreč kaže njihov knjižni in pastoralni opus, so bili slovenski reformatorji zavezani edinole krščanski resnici, še več, morali so ji biti edinole zavezani, če se ji niso hoteli izneveriti in se s tem izneveriti poslanstvu, ki so ga imeli za svojega.

Zgodovinsko spoznavanje in razumevanje Trubarja in sicer slovenske reformacije je torej mogoče le ob pripoznavanju krščanskega horizonta, v katerem sta se oblikovala; spoznati ju je mogoče le v njunem lastnem, tj. krščanskem konceptu. Da bi bilo to zares mogoče, pa je potrebno odložiti romantično kladivo, s katerim se kleše sodobni oziroma moderni spomin na slovensko reformacijo, in pripoznati je krščansko nakovalo, na katerega so bila napeta vera in hotenja slovenskih reformatorjev.

III.

Ob tovrstnih razmerjih med zgodovino in spominom se v ospredje postavlja nekaj vprašanj, ki zadevajo tako predmet proučevanja, tj. spomin, kakor tudi zgodovinopisno epistemologijo njegovega proučevanja. Kdaj in na kakšen način se oblikuje, razvije, ohranja, spreminja in slednjič umira spomin posameznika in njegove skupnosti, pa tudi na kakšen način in kdaj se razvijajo, spreminjajo in zamirajo koncepti preteklosti – in prihodnosti – političnih in siceršnjih družbenih entitet, ponajprej seveda narodni in nacionalni? Ne igrajo v tej zvezi, kot se je v svojem razmišljanju o človekovi naravi spraševal Foucault, ključne vloge institucije za produkcijo védenja in oblikovanja resnice, institucije oblasti torej, torej tudi zgodovina?³⁴ Da oblasti pri tem ni pojmovati v njenem ozkem smislu državnih ter paradržavnih institucij, pač pa kot gosto mrežo gospostvenih razmerij, je foucaultovski teorem, ki more služiti kot eno izmed epistemoloških orodij pri analizi spominskega diskurza in analizi strategij njegove produkcije in rabe.³⁵

In slednjič vprašanje, ki si ga lahko zastavimo z nemškim zgodovinarjem Rudolfom Vierhausom, namreč, ali je zgodovinska veda že v stanju, da zares pojasni historične fenomene 20. in zgodnjega 21. stoletja?³⁶ Da je tudi ta zgodovinski čas – enako kakor druge zgodovinske čase – razumevati kot obdobje *sui generis*, tj. kot svojevrstno kulturno entiteto, je dejstvo, ob katerem je v zgodovinopisju mogoče najti širše soglasje. Enako kakor nemara tudi ob tezi, da razvoj epistemologije zgodovinske

³⁴ Gl. npr. Foucault, Chomsky, Virno, *Človeška narava in zgodovina*, zlasti poglavje Michel Foucault in Noam Chomsky, *O človeški naravi: Pravičnost proti moči*, 9–61.

³⁵ Kot v op. 20.

³⁶ Vierhaus, *Coming to Terms with the Past?*, 365; gl. tudi isti, *Vergangenheit als Geschichte*, zlasti 492 sl. Prim. Dolenc (ur.), *Problemi slovenskega zgodovinopisja*.

znanosti nikakor ni zaključen. Potem ko se je v 20. stoletju zgodovino pisje na široko, z velikimi angažmaji in impresivnim izplenom odprlo svojim »sorodnim vedam«, zlasti sociološkim vedam, antropologiji in geografiji,³⁷ so v 21. stoletju pred njim novi spoznavnostni horizonti, h katerim se zgodovino pisje more obrniti ob pomoči in v sodelovanju s filozofijo in primerjalnim jezikoslovjem, psihologijo in nekaterimi naravoslovnimi znanostmi, zlasti nevroznanostmi. Da je spomin – ali natančneje, rečeno s Tajo Kramberger, memorija kot vozlišče osebnih spominov in kolektivega spomina skupnosti,³⁸ impregnirano z vladajočim oblastnim diskurzom – le ena izmed individualnih oziroma kolektivnih nevroz, je seveda lahko le precej kavarniška teza, pa vendar je vsaj od omenjene Halbwachsove študije in Magrittovih platen znano in menda nikoli zares ovrženo, da so pri oblikovanju tako spomina skupnosti kakor tudi spomina posameznika vselej na delu zavedne in nezavedne, racionalne in iracionalne strategije in procesi pa tudi njihova patologija, ki more posameznika ali skupnost držati v svojevrstnem spominskem krču in strahu, v svojevrstni disfunkcionalnosti spomina, iz katerega slednjič nujno izzidejo »prizadeti« in »ranjeni« spomini pa tudi spomini, ki jih ne moremo označiti drugače kot agresivni spomini.³⁹

Enega prvih, danes pa kanoniziranih nacionalnih poskusov soočanja s tovrstnimi vprašanji predstavljajo tri knjige esejev, ki jih pod naslovom *Les lieux de mémoire*, tj. kraji spomina, uredil francoski zgodovinar Pierre Nora med letoma 1984 in 1986, v katerih so se njihovi avtorji posvetili različnim gradnikom in vidikom francoskega nacionalnega spomina.⁴⁰ »Moj namen je bil,« je ob izidu prve knjige pisal Nora, »da na mesto občih, tematskih, kronoloških ali linearnih raziskav postavim analizo krajev – v vseh pomenih te besede –, v katerih se na poseben način osredišča, uteleša in kristalizira spomin francoske nacije.«⁴¹ Naj gre za običajne spomenike, npr. spomenike »velikim možem« francoske države, vojaške spomenike in grobnico francoskih kraljev v Saint-Denis; naj gre za simbole in embleme kot so trikolora, *Marseillaise* ter *Marianne* in 14. julij; naj gre za stavbe kot sta katedrali Notre-Dame in Chartres, pa Versailles ali Eifflov stolp; naj gre za francoska ustavna besedila kot sta deklaracija o pravicah človeka in državljana ter napoleonski zakonik, ali pa za zgodovino pisna dela kot npr. *Grandes Chroniques de France*, knjige Jules Micheleta ali zgodovino pisna šola *Annales*; naj gre za konfesionalne, svetovnonazorske ali politične linije ter linije družbenega habitusa, ki so delile ali delijo Francijo, namreč delitvene linije med katoličani in hugenoti, med levico in desnico, gaulisti in komu-

³⁷ Gl. npr. Le Goff (ur.), *La nouvelle histoire*; Burke (ur.), *New Perspectives on Historical Writing*; Conrad, Kessel (ur.), *Geschichte schreiben in der Postmoderne*; Eibach, Lottes (ur.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*; Iggers, *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert*.

³⁸ Kramberger, *Memorija/pozaba, zgodovina, diskurz*; gl. tudi ista, Maurice Halbwachs; ista, *Zgodovinska antropologija kanonizirane recepcije*.

³⁹ Gl. LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*; Courtois (ur.), *Communisme. La guerre des mémoires*; Han, *Topologie der Gewalt*, zlasti poglavje *Homo liber*, 161–170; Ritter, *Die Schreie der Verwundeten*, zlasti poglavje *Die Gabe der Tränen. Jules Michelet über Terror, Tod und Erinnerung*, 15–41; Pappe, *The Idea of Israel*; Verginella, *Med zgodovino in spominom*; Erzar, *Kdaj spomin ne boli več?*

⁴⁰ Nora (ur.), *Les Lieux de mémoire*.

⁴¹ Nora, *Entre Mémoire et Histoire*, xxx sl.

nisti, med Francozi in priseljenci, med veliko in malo buržuazijo in delavstvom; naj gre za *Iskanje izgubljenega časa* Marcela Prousta ali sicer za »le génie de la langue française« – v vsem tem, tj. v teh »krajih spomina«, je skladiščen kolektivni spomin francoske nacije, v teh »krajih spomina« se francoski nacionalni spomin zgošča in kristalizira in obenem se skozi razodeva logika francoskega spominjanja. Sintagma »kraji spomina« je torej metafora, ki se zgleduje pri mnemotehničnih strategijah rimske retorike – *loci memoriae* –⁴² in, kot razlaga Jan Assmann, označuje prostorske in materialne, narativne in nenarativne točke, na katerih temelji in v katerih najde svojo orientacijo nacionalni spomin.⁴³ Nacionalni »kraji spomina« so materialne in nematerialne simbolne figure, ki določajo nacionalno pomnjenje.

Impresivnemu francoskemu zgledu so sledila podobna naprežanja v Italiji,⁴⁴ na Nizozemskem⁴⁵ in Danskem⁴⁶ ter v Švici,⁴⁷ Avstriji⁴⁸ in v Nemčiji. Nemško zgodovino pisje je predložilo kar dve monografski obravnavi te teme, in sicer analizo sodobnega nemškega spominskega diskurza⁴⁹ ter analizo spominskega diskurza Nemške demokratične republike, diskurza propadle politične entitete, ki pa sam, *nota bene*, še ni povsem ugasnil.⁵⁰ *The British museum* in njegov tedanji direktor Neil MacGregor sta poleg tega Nemcem in pa ponajprej svojim obiskovalcem podarila veliko razstavo in obsežen katalog z naslovom *Germany. Memories of a Nation*, ki je bila edinstvena te vrste in je v muzealski obravnavi teme postavila nove standarde.⁵¹ Opravljene so bile tudi raziskave, ki so tematizirale nadnacionalne ter transnacionalne »kraje spomina«, npr. evropske »kraje spomina«⁵² in »kraje spomina« držav Vzhodne Evrope⁵³ pa tudi spominsko kulturo preteklih političnih entitet oziroma izbranih civilizacijskih krogov, npr. antični »kraji spomina« in »kraji spomina« krščanstva.⁵⁴ Predmet diskusije pa je bil seveda tudi koncept »krajev spomina« sam ter epistemologija proučevanja, kot sta jo postavila oziroma začrtala Pierre Nora in njegov krog.⁵⁵

⁴² Yates, Umetnost memorije; gl. tudi isti, *The Art of Memory*.

⁴³ Assman, *Das kulturelle Gedächtnis*, 52 sl.

⁴⁴ Isnenghi (ur.), *I luoghi della memoria*. Gl. tudi isti, Percorsi della memoria italiana nella seconda guerra mondiale; isti (ur.), *L'Italie par elle-meme*.

⁴⁵ Wesseling (ur.), *Plaatsen van herinnering. Nederland*.

⁴⁶ Adriansen, *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, Mindesmærker og Mødesteder*.

⁴⁷ Kreis, *Schweizer Erinnerungsorte*.

⁴⁸ Brix, Bruckmüller, Steck (ur.), *Memoria Austriae*.

⁴⁹ François, Schulze (ur.), *Deutsche Erinnerungsorte*.

⁵⁰ Sabrow (ur.), *Erinnerungsorte der DDR*.

⁵¹ MacGregor, *Germany. Memories of a Nation*.

⁵² Boer, Duchhardt, Kreis idr. (ur.), *Europäische Erinnerungsorte 1. Mythen und Grundbegriffe des europäischen Selbstverständnisses*; isti (ur.), *Europäische Erinnerungsorte 2. Das Haus Europa*; isti (ur.), *Europäische Erinnerungsorte 3. Europa und die Welt*; Buchinger, Gantet (ur.), *Europäische Erinnerungsräume*; François, Serrier (ur.), *Lieux de mémoire européens*.

⁵³ Olschowsky idr. (ur.), *Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa*.

⁵⁴ Stein-Hölkeskamp, Hölkeskamp (ur.), *Erinnerungsorte der Antike. Die römische Welt*; ista (ur.), *Erinnerungsorte der Antike. Die griechische Welt*; Marksches, Wolf (ur.), *Erinnerungsorte des Christentums*.

⁵⁵ Gl. Wood, *Memory's Remains. Les lieux de mémoire*; Carrier, *Places, Politics and the Archiving of Contemporary Memory in Pierre Nora's Les lieux de memoire*; Majerus idr. (ur.),

Vse te raziskave in diskusije, ki so jih spremljale – podobno kot številne in raznolike raziskave o spominskem diskurzu in »javni rabi zgodovine«, ki jih je v zadnjem desetletju ali dveh opravilo zgodovinopisje in sicer humanistične znanosti in v katere so se s svojim deležem in svojimi pogledi in pristopi vključevali tudi slovenski raziskovalci –⁵⁶ kažejo na to, da koncepta »krajev spomina« in epistemologije njihovega proučevanja, kot sta se oblikovala v Norajevih *Les lieux de mémoire*, pri proučevanju »krajev spomina« drugih nacionalnih skupnosti oziroma civilizacijskih ali kulturnih krogov ni mogoče brez zadržkov prevzemati. Nasprotno, potrebna je vsakokratna natančna izostritev analitičnega pogleda na preteklost skupnosti, in pri vsakokratnem izboru »krajev spomina« upoštevati vsaj vidike prostorske ter civilizacijske in kulturne vpetost skupnosti, politični oziroma ustavni ustroj skupnosti in njeno politično kulturo, oblastna in siceršnja družbena razmerja, ki vladajo v skupnosti, in slednjič njen politični imaginarij.⁵⁷

IV.

Brez da bi se na tem mestu želeli in sploh zmogli posvetiti tem posameznim vidikom in sicer vsem specifičnostim sodobnega slovenskega nacionalnega prostora, ki jih je potrebno upoštevati pri odkrivanju in analizi slovenskih »krajev spomina«, naj v razpravo ponudimo osnutek njihovega izbora. Gre za, menimo, tiste gradnike slovenskega spominskega diskurza, ki imajo tako v slovenskem javnem prostoru kakor tudi v osebnem, nemara celo intimnem razumevanju posameznikov, ki so del slovenske politične (nacionalne) skupnosti, takšno simbolno kvaliteto, da jih je mogoče videti kot temelje njihove nacionalne identitete. Razumevanje teh spominskih gradnikov vsekakor ni nujno vedno enoznačno in njihova simbolna kvaliteta nima nujno za vse posameznike enake vrednosti, in vendar gre za tiste gradnike slovenskega spominskega diskurza, ki si jih delijo vsi člani slovenske skupnosti,

Dépasser le cadre national des »lieux de memoire«.

⁵⁶ Gl. zlasti Kosmač, Klabjan (ur.), *BorderMemo* (spletni vir; 14. marec 2017); Rozman, Melik, Repe, *Zastave vihrajo*; Jezernik, *Nacionalizacija preteklosti*; isti (ur.), *Politika praznovanja*; Baskar, *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina*; Grdina, *Med dolžnostjo spomina in razkošjem pozabe*; isti, *Zgodovina, spomin, tradicija*; Verginella, *Meja drugih*; ista, *Med zgodovino in spominom*; ista, *Velika vojna med spominom in pozabo*; ista, *Las guerras de memoria y las prácticas de olvido en la antigua Yugoslavia*; ista, *Du refoulement à la redécouverte du front de bataille de l'Isonzo*; Svovljšak, *Pisanje kot zdravilo ali oznanilo bodočim rodovom*; ista, *Slovenian historiography and collective memory of the World War I*; ista, *The sacrificed Slovenian memory of the Great War*; Luthar, *O žalosti niti besede*, zlasti poglavje *Zgodovina spomina*; Širok, *Spomin in pozaba na obmejnem območju*; ista, *Raziskovanje življenjskih pripovedi v obmejnem prostoru. Poglavja o naraciji, intersubjektivnosti in kolektivnem spominu*; ista, *Spomeniki, javni prostor in spomin*; ista, *Zgodbe o spominu in pozabi*; ista, *Kolektivni spomin, pričevalec in zgodovina*; Velikonja, *Titostalgija*; isti, *Rock 'n' retro*; isti, *Jugoslovenija*; Hofman, *Glasba, politika, afekt*; Mlekuž, Petrovič (ur.), *Made in YU 2015*; Rihter, *Dediščina socializma med pozabo in spominom*. Gl. tudi Jančar, *Temna stran meseca*; isti, *Čemu ta knjiga, čemu razstava*; Hančič, Jenuš, Strajnar (ur.), *Odstiranje zamolčanega*; Čoh Kladnik (ur.), *Revolucionarno nasilje, sodni procesi in kultura spominjanja*; Todeschini, Verginella, Vinci (ur.), *Storia e memoria*; Babšek, Kramberger, Petras (ur.), *Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije*.

⁵⁷ Gl. Lamizet, *Imaginaire politique*.

s katerimi pa morejo zidati različne, celo nasprotno si pripovedi o preteklosti, in z njimi oblikovati različne, celo nasprotno si pripovedi o prihodnosti za sedanjost.

Slovenski kraji spomina. Osnutek izbora.

I. Simboli

1. Triglav
2. knežji kamen
3. celjske zvezde
4. narodne noše
5. rdeča zvezda
6. grb in zastava
7. Zdravljica

II. Dogodki

1. kmečki upori
2. osmanska nevarnost
3. »Čudež pri Kobaridu«, tj. 1. svetovna vojna
4. dražgoška bitka, tj. 2. svetovna vojna NOB
5. revolucija
6. DEMOS
7. osamosvojitvena vojna, tj. proces osamosvajanja Slovenije in oblikovanja države

III. Kraji

1. *sveti* kraji (Gospa Sveta, Ptujška gora, Brezje idr.)
2. *lepi* kraji (Bled, Postojnska jama, Portorož idr.)
3. kraji skupnosti (Ljubljana, Trst, Celovec, Planica idr.)
4. izbrisani kraji (Kočevska idr.)
5. kraji smrti (Kočevski rog, Teharje idr.)
6. kraji subkultur in alternativnih kultur (Metelkova mesto, *Mesto žensk* idr.)
7. kulturna krajina (kozolec, Kras idr.)

IV. Ljudje

1. Primož Trubar
2. Žiga Zois in njegov krog
3. France Prešeren
4. Anton Martin Slomšek
5. Rudolf Maister
6. revolucionarji
7. osvoboditelji

V. Stvaritve

1. France Prešern, *Poezije* in slovenska lirika
2. Fran Saleški Finžgar, *Pod svobodnim soncem* in slovenski roman

3. Ivan Cankar, *Hlapci* in slovenska dramatika
4. Ivana Kobilica, *Kofetarica* in slovenska likovna umetnost
5. Jože Plečnik, *Tromostovje* in slovenska arhitektura in oblikovanje
6. Made in Slovenia, tj. slovensko gospodarstvo
7. Leon Štukelj in slovenski šport

VI. Dediščine, tradicije, identitete

1. reformacija
2. katolicizem
3. liberalizem
4. komunistična in socialistična ideja
5. Jugoslavija
6. Evropa
7. LGBT scena in gibanja

V.

Simboli torej ter dogodki, kraji, ljudje, stvaritve in dosežki ter slednjič dediščine, tradicije in identitete – to so sklopi slovenskih »krajev spomina«, v katerih je, če se še enkrat navežemo na Pietera Noraja, materializirana slovenska nacija. Gre za »kraje spomina« torej, ki jih na eni strani zaznamuje – naj se slednjič vrnemo na začetek te razprave – pisateljeva in filozofova misel o hudem in trpljenju kot prvih gonilih vsakršnega spominjanja in slikarjeva misel o ranljivosti in rahločutnosti, ki človeka silita v povešanje svojega pogleda, a obenem iz njiju rastejo njegove spominske surrealnosti. Na drugi strani pa nad »kraji spomina«, tako slovenskimi kakor tudi vsakršnimi drugimi, lebdi *Angelus novus*, kot ga je upodobil nemški slikar Paul Klee in v svojem delu *O pojmu zgodovine* razlagal nemški filozof Walter Benjamin in ga poimenoval za angela zgodovine.⁵⁸ »Kjer se nam kaže le veriga slučajev,« piše Walter Benjamin, »vidi angel zgodovine eno samo veliko katastrofo, v kateri se ruševine kopičijo na ruševinah. Toda on ostaja in hoče prebuditi mrtve in spet zbrati razkropljene. Toda iz raja že piha vihar, ki se je ujel v angelovih krilih, da jih ta ne more več zapreti. Ta vihar ga tako nezadržno potiska v prihodnost, ki jih angel zgodovine kaže hrbet, medtem pa se pred njegovimi očmi ruševine kopičijo do neba. To, čemur mi pravimo napredek, je ta vihar.«⁵⁹ V slovenskem spominskem diskurzu je ta vihar-napredek, ki je temeljno osišče slovenske politične skupnosti, tista realna nadrealnost, o kateri je pisal Magritte in ki zavezuje skupnost k njenemu spominu, nemara najbolje opisan v *Zdravljici*, predvsem v tisti kitici himne, ki se začne z besedami: »Žive naj vsi narodi!«

⁵⁸ Friedewald, *Die Engel von Paul Klee*; Benjamin, Über den Begriff der Geschichte. Gl. tudi Eberlein, »Angelus Novus«; Pareigis, panim hadachot.

⁵⁹ Benjamin, Über den Begriff, 87–88.

Viri in literatura

- Agamben, Giorgio, *Izjemno stanje. Homo sacer II, 1* (Ljubljana 2013).
- Agamben, Giorgio, *Was ist ein Dispositiv?* (Zürich, Berlin 2008).
- Adriansen, Inge, *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, Mindesmærker og Mødesteder* (Kopenhagen 2010).
- Assmann, Aleida, *Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee* (Frankfurt am Main 1993).
- Assmann, Aleida, *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention* (München 2016).
- Assmann, Aleida, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München 1999).
- Assmann, Jan, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 1992).
- Assmann, Jan, *Religion und kulturelles Gedächtnis* (München 2007).
- Assmann, Jan, Hölscher, Tonio (ur.), *Kultur und Gedächtnis* (Frankfurt am Main 1988).
- Aškerc, Anton, *Zbrano delo*, Tretja knjiga (Ljubljana 1985).
- Babšek, Jana, Kramberger, Taja, Petras, Tina (ur.), *Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije. Zbornik mednarodnega simpozija ob 70-letnici osvoboditve koncentracijskega Taborišča Ljubelj [...]* / *The politics of memory and oblivion, modes of transmission and interpretation. Proceedings of the symposium coinciding with the 70th anniversary of the Ljubelj/Loibl camp liberation [...]* (Tržič 2016).
- Baskar, Bojan, *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina. Uvod v slovensko etnomitologijo* (Ljubljana 2015).
- Benesch, Evelyn, *René Magritte. Der Schlüssel der Träume*, katalog razstave (Gent 2005).
- Benjamin, Walter, *Über den Begriff der Geschichte* (Berlin 2010).
- Biber, Susanne, *Mysterium der Wirklichkeit bei René Magritte* (Petersberg 2015).
- Boer, Pim den, Duchhardt, Heinz, Kreis, Georg idr. (ur.), *Europäische Erinnerungsorte 1. Mythen und Grundbegriffe des europäischen Selbstverständnisses* (München 2011).
- Boer, Pim den, Duchhardt, Heinz, Kreis, Georg idr. (ur.), *Europäische Erinnerungsorte 2. Das Haus Europa* (München 2012).
- Boer, Pim den, Duchhardt, Heinz, Kreis, Georg idr. (ur.), *Europäische Erinnerungsorte 3. Europa und die Welt* (München 2012).
- Brix, Emil, Bruckmüller, Ernst, Steck, Hannes (ur.), *Memoria Austriae*. Bd. 1. *Menschen, Mythen, Zeiten*; Bd. 2. *Bauten, Orte, Regionen*; Bd. 3. *Unternehmer, Firmen, Produkte* (Wien idr. 2004–2005).
- Brubaker, Rogers, Cooper, Frederick, *Beyond 'identity', Theory and Society* 29 (2000) 1–47.
- Buchinger, Kirstin, Gantet, Claire, Vogel, Jakob (ur.), *Europäische Erinnerungsräume* (Frankfurt am Main 2009).
- Burke, Peter (ur.), *New Perspectives on Historical Writing* (Cambridge 1991).
- Carrier, Peter, *Places, Politics and the Archiving of Contemporary Memory in Pierre Nora's Les lieux de mémoire, Memory and Methodology* (ur. Susannah Redstone) (Oxford 2000) 37–58.
- Clémens, Eric, *Les mots et les images. Choix d'écrits* (Bruxelles 1994).
- Conrad, Christoph, Kessel, Martina (ur.), *Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion* (Stuttgart 1994).
- Courtois, Stéphane (ur.), *Communisme. La guerre des mémoires* (Paris 2015).
- Csáky, Moritz, *Ambivalentnost kolektivnega spomina v Centralni Evropi, Zgodovinski časopis* 58 (2004) 131–142.

- Csáky, Moritz (ur.), *Orte des Gedächtnisses* (Wien 2000).
- Čoh Kladnik, Mateja (ur.), *Revolucionarno nasilje, sodni procesi in kultura spominjanja: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta*, Totalitarizmi. Vprašanja in izzivi 4 (Ljubljana 2014).
- Degen, Andreas, Was ist ein Erinnerungsort? Zu Begriff und Theorie topographischen Erinnerns in politischer und phänomenologischer Hinsicht, *Erzählregionen. Regionales Erzählen und Erzählen über eine Region. Ein polnisch-deutsch-norwegisches Symposium* (ur. Bernd Neumann, Andrzej Talarczyk) (Aachen 2011) 70–91.
- Dolar, Mladen, *Kralju odsekati glavo. Foucaultova dediščina* (Ljubljana 2009).
- Dolenc, Ervin (ur.), *Problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju* (Ljubljana 1999).
- Draguet, Michel idr., *René Magritte*, katalog razstave (Tokio 2015).
- Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* (Zagreb, Pula 2015).
- Eberlein, Johann Konrad, »Angelus Novus«. *Paul Klees Bild und Walter Benjamins Deutung* (Freiburg i. Br., Berlin 2006).
- Echterhoff, Gerald, Saar, Martin, *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses* (Konstanz 2002).
- Eibach, Joachim, Lottes, Günther (ur.), *Kompass der Geschichtswissenschaft* (Göttingen 2006).
- Erzar, Tomaž, Kdaj spomin ne boli več? Rekonsolidacija in integracija travmatičnih spominov, *Revolucionarno nasilje, sodni procesi* (ur. Mateja Čoh Kladnik), Totalitarizmi, Vprašanja in izzivi 4 (Ljubljana 2014) 144–153.
- Ferenc, Miťa, Petkovšek, Branka (ur.), *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino* (Ljubljana 2006).
- Fleckner, Uwe, Sarkis (ur.), *The Treasure Chests of Mnemosyne. Selected Texts On Memory Theory from Plato to Derrida* (Berlin 1998).
- Foucault, Michel, *Die Ordnung des Diskurses* (Frankfurt am Main 1991).
- Foucault, Michel, *Vednost – oblast – subjekt* (Ljubljana 2008).
- Foucault, Michel, *Življenje in prakse svobode* (Ljubljana 2007).
- Foucault, Michel, Chomsky, Noam, Virno, Paolo, *Človeška narava in zgodovina* (Ljubljana 2007).
- François, Étienne, Schulze, Hagen (ur.), *Deutsche Erinnerungsorte*, 3 zv. (München 2008).
- François, Étienne, Serrier, Thomas (ur.), *Lieux de mémoire européens* (Paris 2012).
- Friedewald, Boris, *Die Engel von Paul Klee* (Köln 2010).
- Ginsberg, Lauren Donovan, *Staging Memory, Staging Strife. Empire and Civil War in the Octavia* (Oxford 2017).
- Le Goff, Jacques, *La nouvelle histoire* (Paris 1978).
- Grdina, Igor, Do »fine moke 00« mleto Trubarjevo vprašanje, *Stati inu obstatu* 2 (2006) 202–235, 311.
- Grdina, Igor, *Med dolžnostjo spomina in razkošjem pozabe. Kulturnozgodovinske študije* (Ljubljana 2006).
- Grdina, Igor, Uvod, *Zbrana dela Primoža Trubarja I* (Ljubljana 2002) 7–17.
- Grdina, Igor, Zgodovina, spomin, tradicija, *Odstiranje zamolčanega* (ur. Damjan Hančič, Gregor Jenuš, Neža Strajnar), Totalitarizmi. Vprašanja in izzivi 3 (Ljubljana 2013).
- Halbwachs, Maurice, *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen* (Frankfurt am Main 1985).
- Halbwachs, Maurice, *Kolektivni spomin* (Ljubljana 2001).
- Halbwachs, Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire* (Paris 1925).
- Han, Byung-Chul, *Topologie der Gewalt* (Berlin 2011).
- Hančič, Damjan, Jenuš, Gregor, Strajnar, Neža (ur.), *Odstiranje zamolčanega*, Totalitarizmi. Vprašanja in izzivi 3 (Ljubljana 2013).
- Hobsbawm, Eric J., *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780* (München 1990).

- Hofman, Ana, *Glasba, politika, afekt. Novo življenje partizanskih pesmi v Sloveniji* (Ljubljana 2015).
- Holl, Mirjam-Kerstin, *Semantik und soziales Gedächtnis. Die Systemtheorie Niklas Luhmanns und die Gedächtnistheorie von Aleida und Jan Assmann* (Würzburg 2003).
- Hölscher, Lucian, Die Einheit der Geschichte und die Konstruktivität historischer Wirklichkeit. Die Geschichtswissenschaft zwischen Realität und Fiktion, *Kontinuität und Wandel. Geschichtsbilder in verschiedenen Fächern und Kulturen* (ur. Evelyn Schulz, Wolfgang Sonne) (Zürich 1999) 19–40.
- Hölscher, Lucian, Die Einheit der historischen Wirklichkeit und die Vielfalt der geschichtlichen Erfahrung, *Geschichte und Vergangenheit. Rekonstruktion – Deutung – Fiktion* (ur. Ulrich H. J. Körtner) (Göttingen 2007).
- Hösler, Joachim, *Von Krain zu Slowenien: die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution: 1768 bis 1848* (München 2006).
- Iggers, Georg G., *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert* (Göttingen 2007).
- Isnenghi, Mario (ur.), *I luoghi della memoria. Personaggi e date dell'Italia unita* (Roma, Bari 1997).
- Isnenghi, Mario (ur.), *I luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita* (Roma, Bari, Laterza, 1996).
- Isnenghi, Mario (ur.), *I luoghi della memoria. Strutture ed eventi dell'Italia unita* (Roma, Bari 1997).
- Isnenghi, Mario (ur.), *L'Italie par elle-meme. Lieux de memoire italiens de 1848 à nos jours* (Paris 2006).
- Isnenghi, Mario, Percorsi della memoria italiana nella seconda guerra mondiale, *Percorsi della memoria 1940–1945. La storia, i luoghi* (ur. V. Paticchia) (Bologna 2004) 45–60.
- Jančar, Drago (ur.), *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (Ljubljana 1998).
- Jančar, Drago, Temna stran meseca, *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (ur. Drago Jančar) (Ljubljana 1998) 11–23.
- Jančar, Drago, Čemu ta knjiga, čemu razstava, *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990* (ur. Drago Jančar) (Ljubljana 1998) 383–386.
- Jerše, Sašo, »Apoteoza Primoža Trubarja« – romantični pogled na slovensko reformacijo in njegove meje, *Stati inu obstatu* 15/16 (2012) 208–228, 390–391.
- Jerše, Sašo, Vera in hotenja: silhuete religioznosti v zgodnjem novem veku, *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše) (Ljubljana 2009) 13–29.
- Jerše, Sašo (ur.), *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (Ljubljana 2009).
- Jezernik, Božidar, *Nacionalizacija preteklosti* (Ljubljana 2013).
- Jezernik, Božidar, *Mesto brez spomina. Javni spomeniki v Ljubljani* (Ljubljana 2014).
- Jezernik, Božidar (ur.), *Politika praznovanja. Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem* (Ljubljana 2013).
- Kerševan, Marko (ur.), *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa* (Ljubljana 2006).
- Kidrič, France, *Primož Trubar* (priredil in uvod napisal Mirko Rupel) (Ljubljana 1951).
- Kosi, Jernej, *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja* (Ljubljana 2013).
- Kosi, Jernej, Stergar, Rok, Kdaj so nastali »lubi Slovenci«? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda, *Zgodovinski časopis* 70 (2016) 458–488.
- Koselleck, Reinhard, Erfahrungswandel und Methodenwechsel. Eine historisch-anthropologische Skizze, *Historische Methode*, (ur. Christian Meier, Jörn Rüsen) (München 1988) 13–61.

- Koselleck, Reinhard, *Pretekla prihodnost. Prispevek k semantiki zgodovinskih časov* (Ljubljana 1999).
- Koselleck, Reinhard, *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte. Aufsätze und Vorträge aus vier Jahrzehnten* (Berlin 2010).
- Koselleck, Reinhard, *Zeitschichten. Studien zur Historik* (Frankfurt 2000).
- Kovač, Edvard, Slovenska teologija Primoža Trubarja, *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše) (Ljubljana 2009) 285–289.
- Kramberger, Taja, *Historiografska divergenca: Razsvetljenska in historistična paradigma. O odprti in zaprti epistemski strukturi in njihovih elaboracijah* (Koper 2007).
- Kramberger, Taja, Maurice Halbwachs: kolektivna memorija ni ne spomin ne zgodovina, *Monitor ZSA, Revija za zgodovinsko, socialno in druge antropologije* 12 (2010) 273–319.
- Kramberger, Taja, Memorija/pozaba, zgodovina, diskurz: premislek o ključnih pojmi, njihovi politični arhitekturi in njihovih družbenih učinkih glede na »koncentracijsko vesolje«, *Politika memorije in pozabe, načini izročila in interpretacije. Zbornik mednarodnega simpozija ob 70-letnici osvoboditve koncentracijskega Taborišča Ljubelj [...] / The politics of memory and oblivion, modes of transmission and interpretation. Proceedings of the symposium coinciding with the 70th anniversary of the Ljubelj/Loibl camp liberation [...]* (ur. Jana Babšek, Tina Petras) (Tržič 2016) 99–137.
- Kramberger, Taja, *Zgodovinska antropologija kanonizirane recepcije (Študija primera revije Modra ptica. Bartol z Vidmarjem)*, doktorska disertacija (Koper 2009).
- Kreis, Georg, *Schweizer Erinnerungsorte. Aus dem Speicher der Swissness* (Zürich 2010).
- Kuljić, Todor, *Kultura spominjanja* (ur. Ksenija Vidmar Horvat, spremna beseda Mitja Velikonja) (Ljubljana 2012).
- LaCapra, Dominick, *Writing History, Writing Trauma* (Baltimore 2014).
- Lamizet, Bernard, *Imaginaire politique, Communiquer utopie. Économie solidaire et démocratie* (ur. Eric Dacheux) (Paris 2008) 139–158.
- Langewische, Dieter, Schmidt, Georg (ur.), *Föderative Nation. Deutschlandskonzepte von der Reformation bis zum Ersten Weltkrieg* (München 1999).
- Lavrič, Ana, Slovenski »panteon« v Slomškovich Drobotnicah in pri Novi Cerkvi, *Acta historiae artis Slovenica* 1 (2014) 93–122.
- Lešnik, Doroteja, Tomc, Gregor, *Rdeče in črno. Slovensko domobranstvo in partizanstvo* (Ljubljana 1995).
- Luthar, Oto, *O žalosti niti besede. Uvod v kulturno zgodovino velike vojne* (Ljubljana 2000).
- MacGregor, Neil, *Germany. Memories of a Nation*, katalog razstave (London 2014).
- Majerus, Benoit idr., *Dépasser le cadre national des »lieux de mémoire«. Innovations méthodologique, approches comparatives, lectures transnationales [...]* (Bruxelles 2009).
- Markschies, Christoph, Wolf, Hubert (ur.), *Erinnerungsorte des Christentums* (München 2010).
- Meier, Christian, *Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns. Vom öffentlichen Umgang mit schlimmer Vergangenheit* (München 2010).
- Mihelj, Sabina, Protestantizem in slovenski nacionalizem. Analiza medijskih reprezentacij Dneva reformacije, *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa* (ur. Marko Kerševan) (Ljubljana 2006) 75–141.
- Milharič Hladnik, Mirjam (ur.), *Mesto žensk. Zgodovina spomina / City of women. History Memory*, katalog festivala (Ljubljana 2006).
- Mlekuž, Jernej, Petrović, Tanja (ur.), *Made in YU 2015* (Ljubljana 2016).
- Mulsow, Martin, Assmann, Jan (ur.), *Sintflut und Gedächtnis. Erinnern und Vergessen des Ursprungs* (Paderborn 2006).
- Munslow, Alun (ur.), *Authoring the Past. Writing and Rethinking History* (London 2013).
- Nietzsche, Friedrich, *H genealogiji morale. Polemični spis* (Ljubljana 1988).

- Nietzsche, Friedrich, *Onkraj dobrega in zlega* (Ljubljana 1988).
- Nora, Pierre, Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, *Representations* 26 (1989) 7–24.
- Nora, Pierre, Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux, *Les lieux de mémoire, I, La République* (Paris 1984).
- Nora, Pierre (ur.), *Les Lieux de mémoire. 1, La République* (Paris 1984); 2, *La Nation* (Paris 1986); 3, *Les France* (Paris 1986).
- Nora, Pierre, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis* (Frankfurt a. M. 1998).
- Olschowsky, Burkhard, idr. (ur.), *Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Erfahrungen der Vergangenheit und Perspektiven* (München 2011).
- Ostermann, Patrick, Müller, Claudia, Rehberg, Karl-Siegbert (ur.), *Der Grenzraum als Erinnerungsort. Über den Wandel zu einer postnationalen Erinnerungskultur in Europa* (Bielefeld 2012).
- Pahor, Boris, *In mimo je šel spomin. Trenutni in ne prav trenutni zapisi* (Trst 2013).
- Pahor, Boris, Mesto v zalivu, vila ob jezeru, nekropola, mesto mrtvih, *Delo, Sobotna priloga* (6. julij 2013) 22–24.
- Pahor, Boris, Ostal sem zvest svoji nekdanji obljudi, da se bom v pisanju zavzemal za ponižane in razžaljene, *Novi glas* (8. avgust 2013) 4–5.
- Pagon, Neda, Čepič, Mitja (ur.), *Nacionalna identiteta in kultura* (Ljubljana 2003).
- Pareigis, Christina, panim hadachot. Gesichter des Bildes Walter Benjamin zu Paul Klees Zeichnung Angelus Novus, *Ultravision. Zum Wissenschaftsverständnis der Avantgarde* (ur. Sabine Flach, Margarete Vöhringer) (München 2010) 213–258.
- Perrot, Michelle, Ženske ali molčanje zgodovine, spremna beseda Taja Kramberger in Braco B. Rotar (Ljubljana 2016).
- Prange, Regine, *Der Verrat der Bilder. Foucault über Magritte* (Freiburg im Breisgau 2001).
- Rajhman, Jože, *Trubarjev svet* (Trst 1986).
- Redstone, Susannah, Schwarz, Bill (ur.), *Memory. Histories, Theories, Debates* (New York 2010).
- Ricoeur, Paul, *La mémoire, l'histoire, l'oubli* (Paris 2000).
- Ricoeur, Paul, *Memory, History, Forgetting* (Chicago 2004).
- Rihter, Andreja, *Dediščina socializma med pozabo in spominom*, doktorska disertacija (Ljubljana 2015).
- Rihter, Andreja (ur.), *Heritage of Socialism. Film, Industrial Heritage* (Maribor 2012).
- Ritter, Hennig, *Die Schreie der Verwundeten. Versuch über die Grausamkeit* (München 2013).
- Rojc, Tatjana, *Tako sem živel. Stoletje Borisa Pahorja* (Ljubljana 2013).
- Rotar, Drago Braco, *Odbiranje iz preteklosti. Okviri, mreže, orientirji, časi kulturnega življenja v dolgem 19. stoletju* (Koper 2007).
- Rozman, Franc, Melik, Vasilij, Repe, Božo, *Zastave vihrajo. Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes* (Ljubljana 1999).
- Sabrow, Martin (ur.), *Erinnerungsorte der DDR* (München 2009).
- Simoniti, Vasko, Kandidov vrt, *Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*, (ur. Vincenc Rajšp idr.) (Ljubljana 2001) 81–94.
- Simoniti, Vasko, Urejevalci sveta in zgodovine, *Nova revija* (Ljubljana 2009) 3–17.
- Stein-Hölkeskamp Elke, Hölkeskamp Karl-Joachim (ur.), *Erinnerungsorte der Antike. Die römische Welt* (München 2006).
- Stein-Hölkeskamp Elke, Hölkeskamp Karl-Joachim (ur.), *Erinnerungsorte der Antike. Die griechische Welt* (München 2010).
- Steinmetz, Willibald, (ur.), *Political Languages in the Age of the Extremes* (Oxford idr. 2001).
- Stollberg-Rilinger, Barbara, Einleitung: Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?, *Zeitschrift für historische Forschung*, Beih. 35 (Berlin 2005) 9–24.

- Svoljšak, Petra, Pisanje kot zdravilo ali oznanilo bodočim rodovom. Po slovenskih spominskih poteh velike vojne, *Acta Histriae* 3 (2011) 523–540.
- Svoljšak, Petra, Slovenian historiography and collective memory of the World War I in the First Yugoslavia (1918–1941), *Twentieth Century Wars in European Memory* (ur. Józef Niznik) (Frankfurt am Main idr. 2013) 205–216.
- Svoljšak, Petra, The sacrificed Slovenian memory of the Great War, *Sacrifice and Rebirth. The Legacy of the Last Habsburg War* (ur. Mark Cornwall, John Paul Newman) (New York, Oxford 2016) 216–232.
- Širok, Kaja, Kolektivni spomin, pričevalec in zgodovina: diskurzivne konstrukcije preteklosti, *Acta Histriae* 20 (2012), 137–150.
- Širok, Kaja, Raziskovanje življenjskih pripovedi v obmejnem prostoru: poglavja o naraciji, intersubjektivnosti in kolektivnem spominu, *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 50 (2010) 13–18.
- Širok, Kaja, Spomeniki, javni prostor in spomin: izgradnja družbene preteklosti na obmejnem območju, *Marušičev zbornik* (ur. Jasna Fakin Bajec) (Gorica 2010) 631–642.
- Širok, Kaja, Spomin in pozaba na obmejnem območju: predstave o goriški preteklosti, *Acta Histriae* 18 (2010) 337–358.
- Širok, Kaja, *Zgodbe o spominu in pozabi. Kalejdoskop goriške preteklosti* (Ljubljana 2012).
- Štih, Peter, Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine, *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino* (ur. Mitja Ferenc, Branka Petkovšek) (Ljubljana 2006), 25–47.
- Štih, Peter, *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic. Select papers on Slovene historiography and medieval history* (Leiden, Boston 2010).
- Šumi, Irena, *Kultura, etničnost, mejnost* (Ljubljana 2000).
- Tivadar, Hotimit (ur.), *Država in narod v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*, 51. seminar slovenskega jezika, literature in kulture (Ljubljana 2015).
- Todeschini, Giacomo, Verginella, Marta, Vinci, Anna Maria (ur.), *Storia e memoria. Raccontarsi e raccontare il passato / Zgodovina in spomin. Pripovedujemo in pripovedujemo si preteklost* (Trieste 2014).
- Trubar, Primož, *Vera Primoža Trubarja: Trubarjeva pridiga o veri iz Katekizma (1550): prevod v sodobni jezik* (prevod pripravil David Shead idr.) (Slovenj Gradec 2008).
- Urbanc, Nataša (ur.), *Slovinci v XX. stoletju*, katalog stalne razstave Muzeja novejšje zgodovine Slovenije (Ljubljana 1999).
- Vauday, Patrick idr. (ur.), *Zgodovina pozabe v postsocialističnem in postkolonialističnem kontekstu [...]* (Koper 2009).
- Vauday Patrick, Zupanc Paula, Močnik, Rastko, Rotar, Drago B., *Histoire de l'oubli en contextes postsocialiste et postcolonial / Zgodovina pozabe v postsocialističnem in postkolonialističnem kontekstu* (Koper 2009).
- Velikonja, Mitja, Jugoslovenija. Slavljenje bivših jugoslavenskih praznika u današnjoj Sloveniji, *Etnološka tribina. Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva* 36 (2013) 49–64.
- Velikonja, Mitja, *Rock 'n' retro. Novi jugoslavizem v sodobni slovenski popularni glasbi* (Ljubljana 2013).
- Velikonja, Mitja, *Titostalgija. Študija nostalgije po Josipu Brozu* (Ljubljana 2009).
- Verginella, Marta, Du refoulement à la redécouverte du front de bataille de l'Isonzo, predavanje na znanstvenem simpoziju *Echos contemporains de la Première Guerre mondiale. Enjeux de frontières* na EHESS v Parizu 4. maja 2015 (v tisku).
- Verginella, Marta, Las guerras de memoria y las prácticas de olvido en la antigua Yugoslavia: el caso de Eslovenia, *Caer y levantarse: la reconstrucción del patrimonio después de una*

- guerra / Erori eta altxatu: ondarea berreraikitzea, gerra baten ondoren : Gernika-Lumoko Historia Bilduma, X, 1937–2015* (Gernika-Lumo 2016) 233–246.
- Verginella, Marta, *Meja drugih. Primorsko vprašanje in slovenski spomin* (Ljubljana 2009).
- Verginella, Marta, Med zgodovino in spominom. Fojbe v praksi določanja italijansko-slovenske meje, *Fojbe. Primer psihopatološke recepcije zgodovine* (ur. Luisa Accati, Renate Cogoy) (Ljubljana 2009).
- Verginella, Marta, Pahorjev spopad s pozabo, *Boris Pahor, Spopad s pomladjo. Dramatizacija romana* (Trst 2006) 7–9.
- Verginella, Marta, Velika vojna med spominom in pozabo, *Soška fronta 1915–1917. Kultura spominjanja* (ur. Vincenc Rajšp) (Dunaj, Ljubljana 2010).
- Verginella, Marta, Zgodovinisna in politična raba pričevalca, *Acta Histriae* 20 (2012), 107–120.
- Vierhaus, Rudolf, Coming to Terms with the Past? Die Historiker und das 20. Jahrhundert, *Plurales Deutschland – Allemagne Plurielle. Festschrift für Etienne François – Mélanges Etienne Francois* (ur. Peter Schöttler idr.) (Göttingen 1999).
- Vierhaus, Rudolf, *Vergangenheit als Geschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert* (ur. Hans Erich Bödeker, Benigna von Krusenstjern, Michael Matthiesen) (Göttingen 2003)
- Wacquant, Loïc, Habitus, *Monitor ZSA, Revija za zgodovinsko, socialno in druge antropologije* 12 (2010) 267–272.
- Wesseling, H. L. (ur.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005).
- Wood, John Carter (ur.), *Christianity and National Identity in Twentieth-Century Europe. Conflict, Community, and the Social Order* (Göttingen 2016).
- Wood, Nancy, Memory's Remains: Les lieux de mémoire, *History and Memory* 6 (1) (1994) 123–149.
- Yates, Francis, *The Art of Memory* (London 1966).
- Yates, Francis, Umetnost memorije: trije latinski viri za klasično umetnost memorije, *Temeljna besedila za zgodovinsko in socialno antropologijo (I)* (2010) 265–272.
- Žižek, Slavoj, *Jezik, ideologija, Slovenci* (Ljubljana 1987).
- Žižek, Slavoj, *Krhki absolut. Enajst tez o krščanstvu in marksizmu danes* (Ljubljana 2000).
- Žižek, Slavoj, *Nasilje* (Ljubljana 2007).

Spletna literatura

- The International Churchill Society, *United States of Europe*, <http://www.winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/united-states-of-europe> (1. marec 2017).
- Kosmač, Miha, Klabjan, Borut (ur.), *BorderMemo*, <https://bordermemo.wordpress.com/> (21. marec 2017).

SUMMARY

Slovene Realms of Memory (*Les lieux des Memoire*) –
Concepts, Theses, and Perspectives of Historical Research

Sašo Jerše

One of the central public discourses in the contemporary European political societies is the memory discourse, whose central message is that without memories of endured suffering and hardships there is always a danger that the former as well as the latter might return. History, the study of the past, has in this discourse an important, topical, even actualistic role; this role is clearly attributed to it. In other words, history, the study of the past, becomes in such a memory discourse the narrative about the future for the present. The ascription of this role requires historical science to scrutinize and interpret the memory standpoints, since the contemporary memory discourse is a relatively recent historical phenomenon: it is a distinct twentieth-century phenomenon, extending into the twenty-first century; it is therefore a distinct phenomenon of modern and postmodern societies.

Two features of the memory discourse are to be pointed out in particular. Firstly, memory, its nature and structure, is to be perceived as a distinct cultural and historical phenomenon and as such also the entire memory discourse in each political society. Secondly, the fact that the memory discourse is a phenomenon of policy and government is to be recognised. The term policy is here to be understood in its original sense and completely neutral in terms of value, namely as that segment in the life of the society, in which binding decisions affecting all members of the community are made. The term government, however, is to be understood in the sense of Michel Foucault, namely, as a complicated network of power relations, which cannot exist without their authoritative legitimation discourse. Its fundamental, i.e. constitutional element is also the memory discourse, consisting of cornerstones, which were referred to by the French historian Pierre Nora as the realms of memory (*les lieux de mémoire*).

The memory discourse is thus not merely, as it might seem at the first glance, a public holiday activity, on the contrary, it is a day-to-day activity and that a distinctly functional one; it is a necessary lever for the formation of an identity of the society and its members. The realms of memory of every society are thus its *loci communes*, by means of which the society forms itself, legitimizes its power relations and lets itself be recognized by other societies.

The identification of the realms of memory requires a focused analytical view of a society's past on the one hand, and its political constitution *lato sensu* on the other. Without an ambition to provide an in-depth scrutiny of all special features of the contemporary Slovene national memory discourse and the Slovene realms of memory themselves, the treatise offers an outline thereof, dividing them into seven sets, into which, in Nora's words, in the Slovene nation is materialized in the terms of memory: (I) symbols, (II) events, (III) sites, (IV) people, (V) creations, (VI) achievements, along with (VII) heritage, traditions, and identities.